

KARAKTERISTIKE NEOLIBERALNOG PATRIJARHATA U SAVREMENOJ REPUBLICI SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA MUŠKO NASILJE PREMA ŽENAMA U DIGITALNOM OKRUŽENJU**

Apstrakt: Muško nasilje prema ženama je fenomen star koliko i samo društvo. Ono nastaje kao posledica istorijski nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena i prisutno je u različitim istorijskim razdobljima i različitim društvenim, političkim i ekonomskim uređenjima. U ovom radu ćemo nastojati da ukažemo na to kako neoliberalizam, kao ekonomsko-politički sistem u Republici Srbiji, utiče na to da muško nasilje prema ženama u digitalnom okruženju bude jedna od struktura perpetuiranja neoliberalnog neokonzervativnog patrijarhata te ćemo ukazati na njen međuuticaj sa drugim stukturama patrijarhata na način na koji postaje regulatorni mehanizam održavanja konkretnog društveno-ekonomskog sistema. To će biti učinjeno pomoću teorije patrijarhata Silvije Volbi primenjene na širi društveno-istorijski kontekst Republike Srbije.

Ključne reči: muško nasilje, neoliberalizam, digitalno okruženje, patrijarhat, sajber nasilje, osvetnička pornografija, Silvija Volbi

Uvod

Nasilje prema ženama predstavlja kršenje prava i osnovnih sloboda žena i manifestaciju istorijski nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena (Declaration on the elimination of violence against women 1994). Prema podacima istraživanja koje je sproveo OEBS, 1.7 miliona žena u Republici Srbiji je

* hcknezevic@gmail.com

** Ovaj rad je nastao u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

doživelo neki oblik muškog nasilja nakon 15 godine života (OEBS 2019). Drugim rečima, od devet žena, njih pet deli ovo iskustvo. Od 2010. godine je zabeleženo najmanje 310 slučajeva femicida, najekstremnijeg oblika muškog nasilja prema ženama (Mreža žena protiv nasilja, n.d.).¹ Iako je zakonodavni okvir, pod pritiskom ženskih organizacija, promenjen, te je 2017. godine usvojen Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, ne postoje pokazatelji koji govore u prilog tome da se situacija poboljšala, naprotiv – u 2017. godini je ubijeno 26 žena, da bi sledeće godine, nakon usvajanja spomenutog zakona, bilo ubijeno čak 30 žena (Mreža žena protiv nasilja, n.d.). Ono što posebno zabrinjava je činjenica da je femicid veoma često posledica izuzetno loše procene rizika nadležnih institucija kojima je nasilje prethodno prijavljeno i čija bi reakcija trebalo da nasilje koje se dogodilo sankcioniše, a mogućnost ponavljanja nasilja spreči, što su ubistva u Centrima za socijalni rad 2017. godine i potvrdila (Gligorijević 2017).

Imajući to u vidu, važno je istaći da određene forme muškog nasilja prema ženama ostaju potpuno i društveno i pravno nevidljive, a jednu od njih čini ono nasilje koje se dešava u digitalnom okruženju. Podaci o zastupljenosti muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju u Republici Srbiji nisu dostupni, pre svega iz razloga što ova vrsta nasilja nije prepoznata kao zasebno krivično delo u zakonima Republike Srbije, iako nasilničko ponašanje u digitalnom okruženju može biti vršeno prilikom izvršavanja drugih krivičnih dela. Oni podaci koji nam jesu dostupni, a kontekstualno se odnose na svet, ukazuju na to da je svaka treća žena na Internetu iskusila neku formu muškog nasilja u digitalnom okruženju (UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on broadband and Gender 2015, 15).

Sa druge strane ovog (nevidljivog) nasilja se nalazi dominantan državni narativ koji tvrdi da Srbija predstavlja „pravu sliku napretka” u okvirima evropske neoliberalne ekonomije (NA 2019). Tom „napretku”, smatra politička stranka koja je na vlasti poslednjih sedam godina, doprinosi i proces digitalizacije, u kome se Srbija „transformiše u digitalnog lidera regiona” u misiji da se obezbedi „digitalna budućnost svim generacijama” a sa ciljem da Srbija postane „najbolja zemlja za život svih nas” (Srpska napredna stranka 2019). Paralelno sa ovim narativom neoliberalnog digitalnog ekonomskog prosperiteta, u toku protekle decenije, sa uspostavljanjem različitih institucionalnih tela rodne ravnopravnosti kao i izmenama zakonodavnog okvira, deklarativno su postavljeni temelji poštovanja rodne ravnopravnosti, iako nam navedeni podaci o zastupljenosti rodno zasnovanog nasilja sugerišu drugačiju stvarnost.

U ovom radu ćemo nastojati da ukažemo na to kako neoliberalizam, kao ekonomsko-politički sistem u Republici Srbiji, utiče na to da muško nasilje

1 *Mreža žena protiv nasilja* definiše femicid kao „rodno zasnovano ubistvo, učinjeno nad ženama, devojkama, devojčicama pa i bebama ženskog pola od strane osoba muškog pola”. One dalje dodaju „Da bi se neko ubistvo okarakterisalo kao femicid učiniocu mora biti relevantan pol žrtve, tj. upravo činjenica da je žrtva žena. Kao takav, femicid je zločin protiv žena, motivisan mržnjom prema ženama, prezirom i osećajem nadmoći, u kom počinilac misli da ima pravo da oduzme život ženi.” (Mreža žena protiv nasilja, n.d.).

prema ženama u digitalnom okruženju bude jedna od struktura perpetuiranja neoliberalnog neokonzervativnog patrijarhata te ćemo ukazati na njen među-uticaj sa drugim strukturama patrijarhata na način na koji postaje regulatorni mehanizam održavanja konkretnog društveno-ekonomskog sistema.

Teoretišući neoliberalni neokonzervativni patrijarhat u Republici Srbiji

Polazni okvir za promišljanje ove teme predstavlja teorija patrijarhata koju izlaže sociološkinja i materijalistička feministikinja Silvija Volbi u svom antologijskom tekstu *Teoretišući patrijarhat* (*Theorising Patriarchy*, 1989) (Walby 1989). Ovaj teorijski okvir usvaja se zbog kompleksnosti koju poseduje, a koja omogućava konceptualizaciju pojma patrijarhata kao analitičkog a ne deskriptivnog pojma, te njegovu primenljivost u analizi različitih društvenih konteksta (kapitalističkih, socijalističkih, feudalističkih...).

Analitički, Volbi patrijarhat razlaže na ukupno šest struktura, te razlikuje (1) patrijarhalne modele proizvodnje, (2) patrijarhalne odnose plaćenog rada, (3) patrijarhalne odnose u državi, (4) muško nasilje, (5) patrijarhalne odnose seksualnosti i (6) patrijarhalne odnose u kulturnim institucijama i na taj način uključuje (i) gorenavedene strukture ali sam patrijarhat ne svodi isključivo na jednu od njih. Sam sistem patrijarhata ona definiše kao sistem društvene strukture i praksi koji omogućava muškarcima da dominiraju nad ženama, vrše opresiju nad njima i eksploatišu ih (Walby 1989, 214). Gorenavedenih šest struktura međusobno se uslovljavaju u različitim istorijskim trenucima i tipovima društava, neretko se i sukobljavajući, i na taj način se patrijarhat prilagođava i opstaje kroz prostor, vreme i različita društvena uređenja.²

Sam pojam *neoliberalizam* je konceptualizovan na toliko različitih načina da je postao *kišobran pojam* koji u sebe uključuje različite aspekte shvatanja ekonomskog uređenja – za neke on predstavlja set ekonomskih politika propisanih Vašingtonskim konsenzusom³, dok za neke on označava mnogo difuzni-

2 Upravo nam ova elastičnost pojma koja proizlazi iz vrlo analitičnog pristupa Silvije Volbi omogućava da posmatramo međusobni odnos patrijarhata i neoliberalnog kapitalizma, kao i (potencijalna) sučeljavanja logika ova dva sistema. Za razliku od teorija dualnog sistema u kojima se patrijarhat i kapitalizam simbiotski spajaju u jedan sistem kapitalističkog patrijarhata koga ne odlikuju unutrašnje protivrečnosti, koncept patrijarhata koji izlaže Volbi omogućava smeštanje patrijarhata i u različite oblike društvenog uređenja, poput feudalizma i socijalizma, uz uvažavanje specifičnosti konkretnog istorijsko-geografskog konteksta koji može biti oblikovan, na primer, rasizmom ili ksenofobijom, upravo zbog pretpostavke da je između njegovih različitih struktura moguće i sučeljavanje (Eisenstein 1993; Hooks 1982; Hooks 2015).

3 Vašingtonski konsenzus obuhvata deset neoliberalnih ekonomskih smernica namenjenih državama u razvoju koje su predložene 1989. godine od strane Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i Ministarstva finansija Sjedinjenih Američkih država. Ove smernice

je i sveobuhvatnije shvaćen ekonomski sistem, međutim, sam politički aspekt neoliberalizma je često zanemarivan, ili je, u najboljem slučaju, podveden pod pojam *despotizma* (Molyneux 2008, 786). Sve do kraja poslednje decenije prošlog veka, teorija neoliberalizma je bila *slepa* po pitanju roda, odnosno, ona nije prepoznavala specifične posledice koje je ovaj sistem imao po živote žena (Cornwall et al. 2008, 1). Početkom novog milenijuma, neoliberalizam počinje da se problematizuje na način na koji se, navodno, uvažava i žensko iskustvo, međutim, ovaj tip analize se fokusira na koncepte zapadnocentričnog *osnaživanja žena*, kada se žene posmatraju kao ravnopravni politički subjekti u odnosu na muškarce, odgovorne za svoju sudbinu, pri čemu se specifični politički i dominantni vrednosni kontekst ne uvažava, te su u skladu sa tim žene viđene gotovo isključivo kao pogonsko gorivo ekonomskog razvoja u zemljama kapitalističke periferije (Cornwall et al. 2008, 3). Na ovaj način, *žensko pitanje* i reprezentacija žena postaje deo zvaničnih politika, ali feminizacija politika ne znači nužno i feminističke politike na šta jasno ukazuju borbe za ženska ljudska prava koja se neprestano vode širom sveta. Tome u prilog govori i činjenica da nemali broj akterki u političkom sistemu vlasti, i lokalnom ali i međunarodnom, više naginje desnim politikama, uprkos jasnom zaokretu ka neoliberalnom ekonomskom razvoju.⁴ Feministička perspektiva, koja se, po pravilu, isključuje iz *mejnstrim* akademske perspektive, ukazuje na ovaj politički aspekt neoliberalizma – ona naglašava tradicionalističke (i) neokonzervativne tendencije ovog sistema, koje su po svojoj prirodi heteronormativne, na način na koji se patrijarhalne ženske rodne uloge obnavljaju i prilagođavaju u cilju ekonomskog razvoja (Cornwall et al. 2008, 2). Iako neoliberalizam i neokonzervatizam nisu sinonimi, niti se po pravilu podrazumevaju, u određenim društveno-političkim kontekstima, oni doista čine dve strane jednog istog novčića. Hibridnost procesa neoliberalizacije u kontekstu jačanja desnih politika oblikuje žensku egzistenciju na način višestruke eksploatacije od strane svih struktura neoliberalnog patrijarhata. Feminističke teoretičarke koje su se bavile posledicama neoliberalizma na nasilne aspekte živote žena u Latinskoj Americi su ovo i dokazale.⁵

Kao i u Latinskoj Americi, i u Srbiji neokonzervatizam čini važan aspekt političke pozadine neoliberalizma. Sam neoliberalizam kao ideja poželjnog političko-ekonomskog poretka stupa na scenu u vrlo specifičnom istorijskom

se baziraju na idejama radikalnog osporavanja državne regulacije tržišta kao glavnoj prepreki globalizacije i formiranju međunarodnog tržišta dobara, usluga i kapitala.

- 4 Angela Merkel (*Angela Merkel*), Marin le Pen (*Marine Le Pen*), Tereza Mej (*Theresa May*), Jadranka Kosor ali i Ana Brnabić su neke od visokopozicioniranih političarki koje zastupaju ovakve politike. Pored njih, kada je reč o Srbiji, treba navesti i Milicu Đurđević, Vjericu Radetu, Sandu Rašković Ivić, Jovanu Stojković, Slavicu Đukić Dejanović, Natašu Jovanović.
- 5 Za više informacija pogledati Molyneux, Maxine „The ‘Neoliberal Turn’ and the New Social Policy in Latin America: How Neoliberal, How New?” (2008); Olivera Mercedes, „Violencia femicida: Violence against women and Mexico’s structural crisis” (2006); Craske, America Nikki, „Remasculinisation and the neoliberal state in Latin America” (2012); Wilson, Tamar Diana „Violence against women in Latin America” (2014).

trenutku, nakon političke i ekonomske krize – građanskog rata i ekonomskih sankcija koje su usledile devedesetih godina prošlog veka.⁶ Tokom devedesetih godina, u Srbiji se žena posmatrala isključivo kroz prizmu etničkog identiteta i kao takva, ženska uloga je podrazumevala žrtvovanje (Blagojević 2006, 76). Ovo je podrazumevalo, sa ekonomske strane, povlačenje žena sa tržišta rada u trenucima kada je broj radnih mesta, izazvan ekonomskom krizom, bio smanjen – ona malobrojna radna mesta koja su preostala, bila su rezervisana za muškarce, kao one čija je rodna uloga da donesu hleb za sto. Politička kriza, koja je rezultirala građanskim ratom, ženski rad je izmestila iz javne u privatnu sferu, na način na koji je materinstvo i supružništvo postalo središnja tačka ženskog rada u sferi reprodukcije nacije i tradicionalnih vrednosti koje postaju centralne za nacionalni identitet. Upravo je ovako tradicionalno shvatanje žene i njene uloge i doprinosa društvenom sistemu, bazirano na isticanju važnosti i reprodukciji etničkog identiteta, uticalo na prilagođavanje neoliberalizma lokalnom kontekstu – postsocijalistička tranzicija se odvijala u pravcu uspostavljanja neokonzervativnog neoliberalizma.

Iako je trenutni dominantni državni narativ fokusiran na ekonomski razvoj, te je zvaničan stav državnika da Srbija predstavlja „pravu sliku napretka” u okvirima evropske neoliberalne ekonomije, podaci koji su nam dostupni ukazuju na to da se sam koncept napretka može problematizovati (NA 2019). Generalno gledano, siromaštvo, socijalna isključenost i nezaposlenost, glavne su karakteristike neoliberalnog sistema u Srbiji.⁷ Ovi fenomeni nesrazmerno

6 Iskustvo rata je samo po sebi oživilo tradicionalnu patrijarhalno shvaćenu žensku rodnu ulogu supruge i majke, obnoviteljke nacije, pri čemu su ekonomske sankcije koje su usledile samo utvrdile patrijarhalni narativ mesta i uloge žene. U periodu koji je usledio, kada se ekonomski pravac države usmeravao ka neoliberalizmu, najveći gubitnici ove ekonomske tranzicije su bile gubitnice, odnosno, žene, baš zbog oživljavanja patrijarhalnih narativa o mestu žene u privatnoj sferi (Blagojević Hjuson 2012, 19). Ovo nije neuobičajeno za zemlje u tranziciji, te nalazi većine istraživanja ukazuju na to da su žene glavni gubitnici u transformacijskim procesima – one ne učestvuju u politici, marginalizovane su na tržištu rada, vraćaju se porodičnim obavezama i tradicionalnom načinu života karakterističnom za presocijalistički period (Čičkarić 2005, 12). Drugim rečima, dolazi do oživljavanja tradicionalnog patrijarhalnog narativa o rodnim ulogama.

7 Prema podacima Republičnog zavoda za statistiku, 34,3% stanovnika Republike Srbije spada u rizičnu kategoriju od siromaštva i socijalne isključenosti (Republički zavod za statistiku 2018a). Važno je naglasiti da je prag rizika od siromaštva za jednočlano domaćinstvo iznosio 16 615 dinara, za domaćinstva sa dvoje odraslih i jednim detetom starosti do 14 godina 29 907 dinara a za četvoročlano domaćinstvo sa dvoje odraslih i dvoje dece starosti do 14 godina 34 892 dinara (Republički zavod za statistiku 2018b). Sa druge strane, stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15–64 godina starosti) iznosi oko 52%, pri čemu se treba držati važne metodološke napomene da se zaposlenim posmatra svaka osoba koja je u prethodnoj sedmici u trajanju od sat vremena obavljala neki posao za naknadu u novcu ili naturi, kao i sva ona lica koja su pomažući članovi domaćinstva i/ili individualni poljoprivrednici, ili oni koji su u prethodnoj sedmici samostalno obavili neki posao bez zasnivanja ugovora o radu, pri čemu formalni kriterijum zaposlenosti (neka forma ugovora u radu) nije uzet u obzir (Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji 2018, 17–63). Izuzimanje kriterijuma formalne zaposlenosti, odnosno, ugovora o radu koji sa sobom povlači i zaštitu radnih prava, sigurnost zaposlenja kao i definisanje minimalne dnevnice, čak i one socijalno najugroženije smatra

više pogađaju žene zbog oživljavanja gore spomenutog neokonzervativnog tradicionalnog patrijarhalnog narativa o mestu žene u društvu, oličenog u stereotipno shvaćenim rodnim ulogama, koje su možda i najbolje opisane u paroli „Ona da rađa, on da brani” ekstremno desničarske organizacije Obraz. Međutim, osobenosti procesa neoliberalizacije na kapitalističkoj periferiji Srbije, u okviru spomenute paradigme *ekonomskog razvoja*, pred žene ne postavljaju samo zahtev reproduktivnog rada u okviru porodice, već i same reprodukcije radnog (proizvodnog) procesa kako bi se održala „prava slika napretka”, te se konkretnom neoliberalnom neokonzervativnom kontekstu popularni desničarski slogan adaptira u „Ona da rađa, ali da ne uzima porodijsko”. Specifičnosti međuticaja patrijarhata i neoliberalizma u Republici Srbiji najbolje ćemo uočiti i ilustrovati na nivou konkretnih struktura patrijarhata Silvije Volbi.

Strukture patrijarhata u Republici Srbiji

Patrijarhalni modeli proizvodnje:

Patrijarhalni modeli proizvodnje i patrijarhalni odnosi plaćenog rada čine ekonomski nivo patrijarhalnih struktura. Patrijarhalni modeli proizvodnje se odnose na neplaćeni kućni rad. Ženski, odnosno, ženin (kućni) rad je ekspropiorisan od strane muškarca, odnosno muža, na osnovu privilegije koja proističe iz strukture patrijarhalnog braka. Na ovaj način, žena, kao domaćica, obavlja aktivnosti u domaćinstvu za svog muža (ali i kao ćerka, za oca) koje, iako nisu plaćene novcem, rezultiraju radnom snagom koju muškarac dalje eksploatiše. Čišćenje, pranje, peglanje, kuvanje pa i emotivni rad, kao i druge vrste orodnjenog rada u domaćinstvu, primeri su tog rada, iz koga muškarac profitira na način da su njegove potrebe zadovoljene bez njegovog ličnog angažmana u vidu uložених resursa, vremena i aktivnosti (Walby 1989, 221).

Istraživanja o korišćenju vremena Republičnog zavoda za statistiku Republike Srbije dokazuju postojanje ove strukture. Bez obzira na to da li su zaposlene ili ne, žene u Srbiji provode dvostruko više vremena u neplaćenom kućnom radu u odnosu na muškarce, pri čemu se kuvanje, čišćenje i briga o deci i drugim osobama smatraju tradicionalno ženskim poslovima (Đoković-Papić 2017, 96). Čak 95% žena je dnevno provodilo više od pet sati u obavljanju neplaćenih (kućnih) poslova, dok je 77% muškaraca provodilo nešto manje od tri sata dnevno. Način na koji ovo utiče na poziciju žena na tržištu rada odslikava činjenica da je čak 63% žena moralo da smanji broj radnih sati zbog nedostupnosti usluge čuvanja dece (IPSOS Strategic Marketing 2014). Istraživanje iz 2010. godine o stavovima građanki i građana Srbije o rodnoj ravnopravnosti ovo potvrđuje – sa stavovima da je „za dobrobit dece najoptimalnije da muš-

zaposlenima – na primer, starije žene koje su zbog niskih ili nepostojećih prihoda prinuđene da prodaju ručni rad ili zimnicu koji prave se smatraju zaposlenim.

karac zarađuje, a žena da se posveti porodici” i da će „malo dete (predškolsko) verovatno patiti ako mu je majka zaposlena van kuće” se složila polovina ispitanika i ispitanica, sa napomenom da je slaganje sa stavovima bilo prisutnije kod muškaraca dok je odbijanje stavova bilo prisutnije kod žena (Bošković i Ignjatović 2010, 47). Ovakvo viđenje ženske rodne uloge u skladu je sa patrijarhalnim kulturnim institucijama o kojima ćemo govoriti kasnije.

Međutim, iako logično sledi da smeštanje žene u patrijarhalne modele proizvodnje sa sobom povlači njihovo izmeštanje iz patrijarhalnih odnosa plaćenog rada, u kontekstu neokonzervativnog neoliberalizma u Srbiji to nije slučaj. Neoliberalizam kao društveno-ekonomski sistem nije popustljiv u odnosu na patrijarhalni narativ o isključivom mestu žene u privatnoj sferi, te se u okviru neokonzervativnog neoliberalizma od žene zahteva učešće i u patrijarhalnim modelima proizvodnje – što je zahtev neokonzervativizma, ali u okvirima plaćenog rada – što podrazumeva neoliberalizam. Na ovaj način, dolazi do trostruke eksploatacije ženskog (reproduktivnog) rada – na ideološkom (makro) nivou, dolazi do reprodukcije tradicionalnog narativa rodni uloga (o čemu će detaljnije biti reči u okviru strukture patrijarhalnih kulturnih institucija); na ekonomskom (mezo) nivou dolazi do reprodukcije profita koji proističe iz ženskog plaćenog rada; dok na privatnom (mikro) nivou dolazi do reprodukcije samih patrijarhalnih modela proizvodnje u okviru konkretnog domaćinstva kome žena pripada.

Patrijarhalni odnosi u plaćenom radu:

Druga struktura na ekonomskom nivou su već pomenuti patrijarhalni odnosi u plaćenom radu. Ona podrazumeva isključivanje žena iz sfere (dobro) plaćenog rada i segregaciju koja proizlazi iz toga (Walby 1989, 223). Na ovaj način se ženski rad devalvira, što je vidljivo i u razlikama u nadnicama/platama. Ovo omogućava eksploataciju ženskog plaćenog rada. Pored toga što je ženski rad manje plaćen (rodni platni jaz), posledica devalvacije je i opiriodnjavanje gorenavedenog orodnjenog neplaćenog kućnog rada žena. Profesionalna segregacija (eng. *occupational segregation*) se ogleda u uskraćivanju pristupa žena onim sferama rada/zanimanjima koje nose veći prestiž i samim tim su bolje plaćene.⁸ Ovo funkcioniše dvostruko – žene su manje plaćene od muškaraca za isti posao (rodni platni jaz) dok su čitave sfere rada u kojima su većinski zaposlene žene manje plaćene u odnosu na sfere rada u kojima su pretežno zaposleni muškarci (feminizacija zanimanja). Profesionalna segregacija deluje na dve ose te Volbi razlikuje vertikalnu i horizontalnu segregaciju. Vertikalna profesionalna segregacija se ogleda u već spomenutoj feminizaciji zanimanja pri kojoj se ženski rad smatra manje vrednim, te je manje plaćen od muškog,

8 Jedno od najprosperitetnijih zanimanja, a sasvim komplementarno sa idejom o digitalizaciji kao „slici napretka” je zaposlenje u IT sektoru. U Srbiji žene čine manje od jedne petine zaposlenih u IKT sektoru (Eurostat 2019).

dok se horizontalna segregacija odražava u različitim oblicima ugovora o radu koji se pretežno nude ženama i muškarcima, te možemo razlikovati *part-time* i *full-time* ugovore, pri čemu su potonji ređe nuđeni ženama, što dovodi do toga da su žene sa *part-time* ugovorima o radu manje pravno zaštićene u okviru Zakona o radu sa jedne strane, dok se sa druge strane ti ugovori u najvećem broju slučajeva odnose na one poslove koji se nalaze na samom dnu hijerarhije poslova/zanimanja (Walby 1989, 223).

U Srbiji se ove razlike dodatno umnožavaju činjenicom da je neoliberalno tržište rada u procesu permanentne tranzicije, te su žene višestruko ranjive i, samim tim, podložnije radnoj eksploataciji. Žene su za 16,3% neaktivnije na tržištu rada u odnosu na muškarce, a najveći rodni jaz u pogledu neaktivnosti je zabeležen u starosnoj kategoriji 55–64 godina i iznosi 24,4% (Đoković-Papić 2017, 62). Stopa zaposlenosti žena je takođe manja od stope zaposlenosti muškaraca i to za skoro 15%, dok je samozaposlenost više nego duplo veća kod muškaraca nego kod žena (Đoković-Papić 2017, 62). Kada je reč o razlici u platama, zaposlene žene u Srbiji poseduju bolje kvalifikacije u odnosu na muškarce ali su u proseku za 11% plaćene manje – to znači da žene, koje poseduju iste radne kompetencije kao muškarci, treba da rade 40 dana više od muškaraca svake godine kako bi bile isto i plaćene (Avlijaš et al. 2013, 10). Takođe je važno spomenuti i činjenicu da su žene koje se nalaze u reproduktivnom periodu posebno ranjive na tržištu rada, te je Centar za mame, udruženje građanki i građana koji „podržavaju mame i zalažu se za njihova prava”, uključujući i radna prava, objavio *Crnu listu* poslodavaca koji ne poštuju prava trudnica i majki (Centar za mame, n.d.).

Patrijarhalni odnosi u kulturnim institucijama:

Patrijarhalna kultura predstavlja strukturu koja se sastoji od relativno različitog seta praksi u izvođenju ženske i muške rodne uloge. Maskulinitet i feminitet u okviru ove kulture postaju diskursi koji oblikuju orodnjen subjektivitet muškaraca i žena (Walby 1989, 227). Važno je naglasiti da rodne uloge variraju u različitim starosnim, klasnim i etničkim stratusima te da se menjaju kroz prostor i vreme. Međutim, ovo ne znači da su maskulinitet i feminitet „slobodno plutajuće ideologije”, već je reč o institucionalno ukorenjenim diskursima, što Volbi i naglašava (Walby 1989, 227).

Krajnje simplifikovano, patrijarhalna kultura se bazira na narativu da je ženska rodna uloga vezana za kuću i dom a mesto muškarca je „napolju”, na tržištu rada. Međutim, hibridnost procesa neoliberalizacije u neokonzervativnom okviru patrijarhalnu kulturu čini a(nta)gonističkom. Sa jedne strane, neokonzervativizam izražava svoje zahteve povratka žena u privatnu sferu, sa ciljem reprodukcije tradicionalističkih etničkih identitetskih ideologija srbstva. U skladu sa tim, tradicionalni feminitet u Republici Srbiji se bazira na dve centralne tačke – materinstvu i braku. Ideja o materinstvu kao zanimanju je pronašla

put i do samog Parlamenta kao deo izborne agende *Srpskog pokreta Dveri* (Cvetinčanin Knežević 2018). Istraživanja javnog mnjenja ukazuje na to da čak 68% ispitanica i ispitanika smatra da žena nije sasvim ostvarena u životu ako nije majka (Ignjatović i Bošković 2011, 43). Materinstvo i (materijalna) zavisnost od muškarca čine centralnu tačku tradicionalnog feminiteta, a ideja o ženi kao majki i negovateljici se se odražava na ekonomskom nivou, bez obzira na to da li je reč o otkazima koje dobijaju trudnice i žene u reproduktivnom periodu jer nisu viđene kao dovoljno dobro pogonsko gorivo ekonomskog razvoja ili je reč o tome da su žene manje plaćene od muškaraca za isti posao, ako uopšte uspeju da se zaposle u određenim privilegovanim „muškim” zanimanjima. Sa druge strane ovog feminiteta, nalaze se zahtevi konkurentnosti same države u međunarodnoj tržišnoj utakmici, koji se sudaraju sa idejama o ženi kao majki i domaćici. Pored identitetskih tradicionalnih konstrukata nacije, neophodno je reprodukovati i ekonomski profit, te se od žena očekuje i učešće na tržištu rada. Međutim, njihova pozicija je, kao što je već pokazano, pozicija potčinjenosti u odnosu na muškarce, čije su krajnje posledice izražene u višestrukoj eksploataciji ženskog rada, i u privatnoj sferi (patrijarhalni modeli proizvodnje) i u radnoj sferi (patrijarhalni odnosi plaćenog rada).

Hegemonijski maskulinitet, koji se bazira na muškoj dominaciji nad ženama, dodatno biva oblikovan specifičnim okolnostima u Srbiji. Sa jedne strane, on se temelji na ulozi *ratnika*, pri čemu su jasno uočljivi ostaci maskuliniteta ratničke kulture devedesetih, a sa druge, on dodatno biva umnožen neoliberalnim društveno-političkim kontekstom a da se pritom se koncept *borbe* izmešta iz ratnog u mirnodopski period i obuhvata borbu za „svoje mesto pod Suncem”, odnosno, borbu u tržišnoj utakmici (Čičkarić 2017, 416; Connell and Messerschmidt 2005, 832). Na ovaj način, ženski rad u fabričkoj hali postaje konkurent ne samo ženskom radu u kući (što biva rešeno normalizacijom višestruke eksploatacije), već i muškom radu u proizvodnim pogonima. Nevidljiva ruka tržišta ovo reguliše profesionalnim segregacijama, međutim, dominantni patrijarhalni narativ se i dalje ogleda u ideji o privatnoj sferi kao ključnom mestu žene.

Religija, mediji i obrazovanje čine stubove na kojima se patrijarhalna kultura institucionalno reprodukuje. Ovo se ogleda u stavovima Srpske pravoslavne crkve da je ostvarivanje ženskih reproduktivnih prava, kao i kontrola i odlučivanje o trudnoći, neretko ubistvo, kao kada je reč o abortusu, što dodatno jača ideju da je žena isto što i majka; dalje, u činjenici da žene čine jedva jednu petinu medijskog sadržaja a i tada su predstavljene stereotipno – kao majke, negovateljice, žrtve nasilja, zabavljačice ili prostitutke; ili činjenici da su u celokupnom obrazovnom sistemu žene u odnosu na muškarce nesrazmerno češće, odnosno, skoro uvek, predstavljene kao domaćice, brižne supruge i majke sa tipično *ženskim* osobinama dok su cenjene profesije, sfere perspektivnog i ispunjavajućeg rada i rukovodeći položaji gotovo ekskluzivno predstavljeni kroz muške likove (Milivojević et al. 2015; Stjepanović-Zaharijevski et al. 2010, 114). Na ovaj način dolazi do perpetuiranja stereotipno shvaćenih maskuliniteta i feminiteta, koji žensku (potčinjenu) patrijarhalnu rodnu ulogu, bilo u kući bilo na poslu, opravdavaju i postavljaju kao poželjan ideal.

Patrijarhalni odnosi seksualnosti:

Seksualnost predstavlja važnu patrijarhalnu strukturu čija je ključna komponenta heteroseksualnost, njena kompulzivna priroda i unutrašnja struktura oličena u dvostrukim standardima očekivanog (seksualnog) ponašanja muškaraca i žena u odnosu na njihov pol (Walby 1989, 225). Na ovaj način se ženske seksualne prakse, poput lezbejstva, stigmatizuju a žene se sistemski orijentišu ka braku kao jedinom poželjnom prostoru za izražavanje seksualnosti. Čak se i bliska ženska prijateljstva stigmatizuju kroz njihovu konstantnu seksualizaciju (lezbejstvo) i negativnu evaluaciju koja proističe iz nje (Walby 1989, 225). Žensko uživanje prilikom seksualnog odnosa, a pogotovo u kontekstu motivacije za seksualni odnos, društveno je stigmatizovano, te je ženska seksualnost svedena na sredstvo za ostvarivanje materinstva, što je ključan element ženske rodne uloge u okviru reprodukcije (i) patrijarhalne kulture.

Iako je tokom nakon Drugog svetskog rata učinjen značajan pomak na polju ženskih reproduktivnih prava (dostupnost kontracepcije, pravo na abortus, razvod) ova osvojena prava su konstantno pod udarom, ne samo u Srbiji, već u regionu, ali i na međunarodnom nivou. *Porodične šetnje*, održane kao odgovor na *Parade ponosa*, jasno upućuju na patrijarhalno usmeravanje ženske seksualnosti na kompulzivnu heteroseksualnost u svrhu reprodukcije, što oduzima od zvaničnog narativa o ostvarenim seksualnim i reproduktivnim slobodama. Žene seksualne orijentacije drugačije od heteroseksualne se stigmatizuju i isključuju iz patrijarhalnog feminiteta kao „drvo koje ploda ne rađa, siječe se i u oganj baca” (Cvetinčanin Knežević 2018, 155). Ova stigmatizacija vrši po osnovu feminiteta u kojoj je Srkinja obnoviteljka nacije, te u skladu sa tim, i abortus, iako garantovan članom 63 Ustava Republike Srbije kao neotuđivo (žensko) ljudsko pravo na odlučivanje o rađanju, biva pod udarom trenutnih populacionih politika koje se baziraju na narativima da nas „nema dovoljno ni za gvozdeni puk” pri čemu su Srkinje viđene kao najveći neprijatelji nacije jer one „u svojim utrobama pobiju za jednu godinu više dece nego što su pobili Mussolini i Hitler” (Srpska napredna stranka 2018; NA 2017b). Nasuprot ovoj strukturi se nalaze patrijarhalni odnosi u državi, koji se poslednjih decenija okreću ka deklarativnoj popularizaciji rodne ravnopravnosti. Međutim, iako je indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji visok, dominantna društvena klima konstantno problematizuje ove u prošlosti već osvojene slobode i prava.

Patrijarhalni odnosi u državi:

Ova struktura se odnosi na političku ravan odlučivanja. Žene su sistemski isključene i uskraćen im je pristup državnim resursima i moći koji iz njih proističe što omogućava perpetuiranje patrijarhalnog sistema kao institucije bez ženskog kritičkog osvrta i potencijalne problematizacije (Walby 1989, 224). Iako su u zadnjih 70 godina prisutne promene u ovom polju, pre svega omogu-

ćavanje ženama da glasaju nakon Drugog svetskog rata, žene i dalje čine manjinu i u Parlamentu, ali i na svim drugim političkim pozicijama odlučivanja.

Političku participaciju žena u kontekstu neoliberalne tranzicije u Srbiji je neophodno posmatrati u odnosu na pogoršanje uslova na tržištu rada i povećanja nezaposlenosti i ekonomske zavisnosti od muškarca (patrijarhalni odnosi plaćenog rada) i u odnosu na dominantan narativ o feminitetu (patrijarhalni odnosi u kulturnim institucijama). Iz ove perspektive, jasno je zašto je dominantan stav javnog mnjenja u Srbiji bio da rodna ravnopravnost nije značajno političko pitanje te da 27% ispitanica i ispitanika smatra da nije potrebno da zastupljenost žena u Skupštini bude 50% (Ignjatović i Bošković 2011, 67–76). Istraživanje iz 2014. godine ukazuje na generalnu neprihvaćenost ideje da se žene, ukoliko su majke, bave politikom, što je važno posmatrati u odnosu na stav da je za ženu najvažnije da se „ostvari kao majka” – čak i ukoliko je dete punoletno, samo 23% ispitanica i ispitanika smatra da je u redu da se žena bavi politikom, dok u slučaju maloletnog deteta taj procenat pada na 4% (IPSOS Strategic Marketing 2014). Kada je reč o zanimanjima koja se nalaze visoko na hijerarhiji političke moći, kao što su pozicije predsednik/ce države/vlade/skupštine/opštine/političke partije ili zanimanje ministra/ministarke u Vladi ili državnog/e sekretar/sekretarke u ministarstvu, javno mnjenje u Republici Srbiji smatra da su muškarci uspešniji i podobniji od žena za navedene pozicije (IPSOS Strategic Marketing 2014). Ovakav stav objašnjava činjenicu da Srbija nikada nije imala predsednicu, da je tek u ovom sazivu Vlade dobila premijerku, te da je samo 6,6% žena na pozicijama predsednice opština/gradonačelnice (Đoković-Papić 2017, 110).

Posledica ovakog stanja je jačanje patrijarhalnih kulturnih institucija – podzastupljenost žena na pozicijama političkog odlučivanja dovodi do toga da se patrijarhalna struktura perpetuira na način na koji su dominantni stavovi o zaposlenosti žena, platnom jazu, braku i razvodu, abortusu, muškom nasilju i seksualnosti zapravo muški patrijarhalni stavovi jer ženska perspektiva ostaje nevidljiva. Čak i one žene koje u Parlamentu i u sistemu vlasti čine manjinu su više okrenute oživljavanju neokonzervativnih desnih politika koje ženu svode na pogonsko gorivo reprodukcije neoliberalnog patrijarhata umesto aktivnih subjekata društvene promene u smeru ostvarivanja stvarne rodne ravnopravnosti. Drugim rečima, zastupljenost malobrojnih žena u politici ne podrazumeva nužno i politiku okrenutu ostvarivanju ženskih ljudskih prava. Poseban paradoks se ogleda u tome što je rodna ravnopravnost jedan od uslova priključenja Evropskoj uniji, te su u poslednjoj deceniji učenjeni važni koraci ka približavanju ovog koncepta opštoj javnosti – od osnivanja brojnih tela za rodnu ravnopravnost, preko potpisivanja važnih međunarodnih dokumenata (Pekinške deklaracije i platforme za akciju, na primer), pa do postavljanja lezbejke na čelo Parlamenta. Međutim, gorenavedeni podaci nas upućuju da se sama (patrijarhalna) kultura na realnoj ravni nije suštinski promenila na način na koji bi ta promena bila osetna u okviru konkretnih životnih uslova ostvarivanja ženskih ljudskih prava i postizanja stvarne, a ne samo deklarativne, rodne ravnopravnosti.

Muško nasilje:

Muško nasilje prema ženama, u literaturi često nazivano i rodno zasnovano nasilje prema ženama, fenomen je star koliko i samo ljudsko društvo. Reč je o fenomenu koga poznaju sva vremena i svi prostori, kako navodi Tanja Ignjatović (Ignjatović 2011, 9). Femicid predstavlja jedan od najdrastičnijih oblika muškog nasilja prema ženama, a zvanična statistika o broju feminicida u Republici Srbiji ne postoji, iako su ženske grupe, kao i specijalna izveštačica za praćenje nasilja prema ženama, Dubravka Šimonović, uputile zahtev za formiranje Nadzornog tela za praćenje femicida pre pet godina. Šimonović je 2015. godine, tim povodom, objasnila da svaki femicid mora biti pažljivo analiziran kako bi se poboljšale i razvile preventivne mere (Autonomni ženski centar 2019). Do početka decembra meseca 2019. godine, u je Srbiji ubijeno najmanje 25 žena, prema podacima koje je *Mreža žena protiv nasilja* sakupila analizirajući dnevne novine, a najmanje trojica ubica su bili od ranije poznati policiji zbog nasilničkog ponašanja (Autonomni ženski centar 2019). Podaci o zastupljenosti drugih oblika nasilja prema ženama koji su nam dostupni govore o tome da je u Srbiji 1.7 miliona žena doživelo neki oblik seksualnog uznemiravanja, proganjanja i nasilja od strane intimnog partnera ili nepartnera nakon svoje 15. godine života (OEBS 2019).

Iako se na muško nasilje neretko gleda kao na pojedinačan individualan fenomen, odnosno, kao na psihološku osobenost određenog muškarca, Volbi naglašava da je reč o fenomenu koji je po svojoj prirodi društvena struktura (Wolby 1989, 224). Muškarci koriste nasilje prema ženama kao vrstu regulacije i kontrole ženskog ponašanja. Ovo ne znači da će svaki pojedinačni muškarac biti nasilan prema ženama, već da će strah od muškog nasilja značajno strukturirati ponašanja i egzistencije svih žena. Volbi navodi da muško nasilje uključuje sledeće prakse – silovanje, prebijanje, incest, egzibicionizam, seksualno uznemiravanje (na poslu), seksualni napad (Wolby 1989, 224). Ove prakse nisu posledica ponašanja nekoliko „manijaka” ili mentalno obolelih muškaraca, niti su ekskluzivne za određenu nasilnu supkulturu – one su obrasci muškog ponašanja koji su normalizovani i koji se uklapaju u očekivani maskulinitet, agresivni hegemonijski maskulinitet koji se u Srbiji bazira na ideji *muškarca ratnika*. Drugim rečima, muško nasilje prema ženama omogućava muškarcima kontrolu i moć, i ono, kao takvo, nije neko unutrašnje svojstvo muškaraca, već je deo normativnih obrazaca muške socijalizacije očekivanog i poželjnog ponašanja. Ovu tezu potvrđuju i studije koje su sprovedi Dobaš i Dobaš koji su kroz dubinske intervju sa 109 pretučenih žena iz sigurnih kuća došli do zaključka da je nasilje posledica namere muža (muškarca) koje su oblikovane i legitimisane širim socio-kulturnim kontekstom patrijarhalne dominacije muškaraca nad ženama (Dobash and Dobash 1984, 286).

Volbi naglašava da je za održavanje strukture muškog nasilja ključan manjak državne intervencije same patrijarhalne države, osim u slučajevima kada je

nasilje ekstremno i/ili nedolično (Wolby 1989, 224). U prilog državne legitimizacije muškog nasilja govore i činjenice da u Republici Srbiji silovanje u braku nije bilo prepoznato kao krivično delo do 2005. godine, a da Nadzorno telo za praćenje femicida i dalje ne postoji. Muško nasilje u digitalnom okruženju nije prepoznato kao zasebno krivično delo uopšte, iako u Krivičnom zakoniku postoji set visoko-tehnoloških krivičnih dela o čemu će biti reči kasnije.

O muškom nasilju možemo govoriti i kao o mehanizmu ali i osobenosti neoliberalizma u Srbiji. Sam tradicionalni narativ o ženi predstavlja po sebi simboličko/kulturno nasilje jer oprirodňuje i gorenavedene ekonomske nejednakosti, dok mehanizam „guranja” žena u ovaj narativ neretko čini samo za sebe, praktikovano, muško nasilje. Muško nasilje u kapitalizmu ima trostruku funkciju – sa jedne strane, osigurava perpetuiranje hegemonog maskuliniteta u patrijarhatu, sa druge, dodatno ohrabruje njegovu agresivnu komponentu neophodnu za opstanak u kompetativnom neoliberalnom okruženju, dok sa treće strane preusmerava agresiju izazvanu nezadovoljstvom realnim egzistencijalnim prilikama (siromaštvom, nezaposlenošću i/ili socijalnom isključenošću) ka meti čije napadanje neće značajno ugroziti reprodukciju samog sistema.

Muško nasilje prema ženama u digitalnom okruženju

Početkom novog milenijuma, muško nasilje se prilagodilo promenama do kojih su dovele informaciono-komunikacione tehnologije, te je nasilje prema ženama u digitalnom okruženju postalo iskustvo koje je 2015. godine delilo 73% žena koje su bile *online* (UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on broadband and Gender 2015, 15). Prema podacima iz Sjedinjenih Američkih Država, svaka četvrta žena uzrasta od 18 do 24 godine je u digitalnom okruženju doživela proganjanje (26%) ili seksualno uznemiravanje (25%) (Pew 2014).

Proganjanje i seksualno uznemiravanje su samo neki od oblika muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju. Pored njih, treba navesti i *doksovanje* i osvetničku pornografiju. Stoga, analitički, možemo razlikovati najmanje četiri različita oblika muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju:

1. **(Sajber) proganjanje i zlostavljanje**, koje obuhvata špijuniranje i prikupljanje informacija o ženama na Internetu kako bi se zastrašivale i ucenjivale
2. **Doksovanje**, koje obuhvata prikupljanje i objavljivanje privatnih podataka na Internetu kako bi se žrtve osramotile i ponizile
3. **(Sajber) seksualno uznemiravanje**, koje obuhvata slanje tekstualnih ili vizuelnih zapisa žrtvi u cilju da se ona ponizi ili zastraši
4. **Osvetnička pornografija**, koja obuhvata objavljivanje privatnih fotografija ili snimaka seksualne prirode kako bi se žrtve osramotile i ponizile

Za sva ova četiri tipa nasilja je karakteristično da ono ne mora, a često i nije, vršeno od strane poznatih učinilaca. Iako dosadašnja istraživanja muškog nasilja prema ženama ukazuju na to da je privatna sfera sfera u kojoj su žene u najvećoj opasnosti, te da su nasilnici najčešće muškarci koje žene poznaju, promene koje su posledice uspona IKT dovode do toga da nasilnik može biti bilo ko, bez obzira na to gde se nalazi i da li uopšte i poznaje ženu nad kojom nasilje vrši.

Karla Mantila (*Karla Mantilla*) i Ema Alis Džejn (*Emma Alice Jane*) su samo neke od autorki koje su se bavile muškim nasiljem prema ženama na Internetu fokusirajući se na iskustva žena koje su bile vidljive u javnosti, poput blogerki, političarki ili aktivistkinja. One su ukazale na to da je samo bivstvovanje žena na Internetu, koje je praćeno njihovim javnim govorom, percipirano kao kršenje tradicionalnih javno/privatno granica, te da je kao „neposlušnost” patrijarhalnoj ulozi žena, i posledično, odstupanje od očekivanog feminiteta, zahtevalo sankcionisanje u vidu nasilja (Mantilla 2013, Jane 2012, Jane 2014). Studija Džesike Megeri (*Jessica Megarry*) o heštegu #mencallmethings je pokazala da ovo iskustvo neretko dele i „obične” žene, odnosno, one koje nisu javno vidljive u toj meri (Megarry 2014). Istraživanja ovih autorki, ali i brojni primeri iz prakse, potvrđuju regulatorni karakter muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju. Kao mehanizam regulacije i reprodukcije neoliberalnog neokonzervativnog patrijarhata, muško nasilje u digitalnom okruženju deluje na način na koji osigurava njegovo perpetuiranje u okviru navedenih struktura. Drugim rečima, ono je motivisano sankcionisanjem svih onih žena koje odstupaju od tradicionalno shvaćene ženske rodne uloge, što možda najbolje i odlikava čest zahtev nasilnika da se „kučke vrate u kuhinju” (Jane 2014).

Na prvom mestu, nasilje predstavlja regulatorni mehanizam održavanja patrijarhalnih odnosa u kulturnim institucijama. Kao što je bilo ukazano, reč je o feminitetu koji obuhvata narativ *srpske žrtvujuće majke*, pri čemu su naglašene dve središnje tačke: (1) vezivanje žene za privatnu sferu u okviru koje je naglašena njena reproduktivna uloga (heteroseksualne) supruge i majke i (2) učešće u polu-javnoj sferi u okviru koje se ženska uloga fokusira na reprodukciju etničkih identitetskih obeležja koji predstavljaju zaostatke ratničke kulture devedesetih. Sva odstupanja od očekivanog feminiteta bivaju sankcionisana – novinarke koje govore o muškom nasilju, poput Jovane Gligorijević, doksovane su⁹; političarke, čiji privatni život odstupa od heteronormativnog obrasca, poput Ane Brnabić, su seksualno uznemiravane¹⁰ a aktivistkinje, koje su aktivne na polju ostvarivanja rodne ravnopravnosti u okviru tranzicione pravde, poput *Žena u crnom*, zastrašivane su i proganjane¹¹. Na ovaj način muško nasilje u di-

9 Nakon izveštavanja o seksualnom uznemiravanju na Univerzitetu u Kragujevcu, adresa i JMBG Gligorijević su bili objavljeni na društvenoj mreži Jutjub (Strika 2019).

10 Kao odgovor na lični stav o rijaliti programima, Ani Brnabić je poručeno da je treba zatvoriti „u četiri zida bez ključa sa jednim obdarenim Afroamerikancem tek puštenim iz zatvora i da taj šou narod gleda jedno par meseci” (NA 2018).

11 Apelacioni sud je doneo odluku da „Gospodo huligani, Delije, Grobari, Radovci, Firmaši, umesto da trošite pesnice između sebe, a veliki ste rodoljubi udružite se i podelite po p***

gitalnom okruženju ima korektivnu ulogu u okviru svih potencijalnih odstupanja od očekivanog feminiteta. Ućutkivanje i zastrašivanje žena u cilju njihovog povlačenja iz javne sfere se ne ograničava samo na targetiranje konkretne žene, već deluje i reprezentativno, u smislu da ono sa sobom nosi poruku i svim drugim ženama koje se „usude“ da se suprostave strukturama nekonzervativnog neoliberalnog patrijarhata.

Prilikom analize struktura patrijarhalnih odnosa plaćenog rada i patrijarhalnih modela proizvodnje, ukazano je da je mesto žene u kontekstu nekonzervativnog neoliberalnog patrijarhata dvostruko – mesto žene je i u kuhinji ali i na tržištu rada, pri čemu se sukobljavaju zahtevi nekonzervativizma i neoliberalizma, te se taj sukob razrešava dvostrukom eksploatacijom žene. Međutim, pozicija žene na tržištu rada je jasno ograničena profesionalnim segregacijama na način na koji ona doprinosi ekonomskom napretku države, ali ne ugrožava poziciju muškog suvereniteta u tržišnoj utakmici. U slučaju da žena pretenduje na „mušku“ poziciju, odnosno, postane konkurentna, muško nasilje u digitalnom okruženju će delovati kao regulatorni mehanizam. Ovo smo imali priliku da vidimo na primeru *bikini sudije*, kada je sudija Marija Janićević godinama bila meta osvetničke pornografije, doksovanja, proganjanja, zlostavljanja i seksualnog uznemiravanja u medijima, sve u cilju da joj se oduzme profesionalni legitimitet.¹² Ono što je karakteristično za osvetničku pornografiju kao formu muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju je da je ona uvek obojena rodnom dimenzijom i strukturama patrijarhalnih odnosa seksualnosti i patrijarhalnih odnosa u kulturnim institucijama. Ženska seksualnost, pa čak i kada je heteroseksualna, nalazi se na meti osuda i stigmatizuje se kao odstupanje od očekivanog feminiteta u patrijarhatu, zbog čega osvetnička pornografija i završava na naslovnim stranicama domaćih medija. Nadalje, ovakva praksa je sasvim komplementarna sa komodifikacijom ženskog tela i seksualnosti u patrijarhatu jer se na ovaj način prodaju novine i dobijaju klikovi/povećava posećenost i mogućnost prodaje reklamnog prostora na medijskim Internet platformama. Osvetnička pornografija je možda i najplastičniji primer udruženog delovanja patrijarhata i neoliberalizma u okviru strukture muškog nasilja.

Sa druge strane, a u korelaciji struktura patrijarhalnih odnosa u kulturnim institucijama i patrijarhalnih modela proizvodnje i odnosa u plaćenom radu, otvara se diskusija generalnog pozicioniranja Interneta kao javne ili privatne sfere, ali i mesta same žene. Internet je viđen kao javna sfera, međutim vrlo različita od javne sfere plaćenog rada, te je žensko prisustvo ovde nesvrhishodno.

onome kome treba da se da po p***” kao odgovor na obeležavanje 15. godina od zločina nad albanskim civilima na Kosovu koje su odganzivale *Žene u crnom* ne predstavlja jasnu i nedvosmisleni pretnju te da nije ugrožavanje sigurnosti (NA 2017a).

12 Važno je naglasiti da je u medijskom izveštavanju bilo reči i o propustima koje je Janićević pravila u svom radu u sudu, ali je naglasak bio na njenom moralu, odnosno, na fotografijama sa plaže i osvetničkoj pornografiji koja se pojavila godinu dana ranije. Samo medijsko izveštavanje, tokom vršenja osvetničke pornografije i doksovanja, bilo je u fokusu njene seksualnosti i prostitucije, a ne njenog rada, na koji je, kako mediji navode, oduvek bilo pritužbi (MM 2019).

Drugim rečima, žena na Internetu nema šta da traži – ako se njen doprinos patrijarhatu ogleda u kuhinji, a neoliberalizmu u fabričkim pogonima, ona na Internetu samo gubi vreme. Štaviše, žene na Internetu mogu predstavljati opasnost za reprodukciju trenutnog sistema i njegovih struktura. Poslednjih decenija je bilo jasno vidljivo da Internet postaje virtuelna javna sfera koja omogućava povezivanje, udruživanje i deljenje specifičnih iskustava marginalizovanih i ranjivih grupa. Iako ovo društveno angažovano delovanje u većini slučajeva i ostaje *online*, svodeći se na *klik-aktivizam*, neupitna je činjenica da Internet kao prostor poseduje potencijal „prelivanja” virtuelne realnosti u fizičku realnost, što su događaji poput Arapskog proleća, „Okupirajmo Volstrit” protesta pa i trenutno aktuelnih pobuna protiv rasizma i policijske brutalnosti u Americi potvrdili. Muško nasilje u digitalnom okruženju kao korektivni i regulatorni mehanizam reprodukcije neokonzervativnog neoliberalnog patrijarhata deluje na način zastrašivanja žena i sprečavanja njihovog potencijalnog udruživanja koje bi moglo da dovede u pitanje trenutnu dinamiku održavanja sistema koji se bazira na višestrukoj eksploataciji žena.

Važno je naglasiti da muško nasilje prema ženama u digitalnom okruženju nije prepoznato kao posebno krivično delo u zakonima Republike Srbije, iako ono može biti predmet izvršenja različitih krivičnih dela, ali samo uz dobru volju policije, tužilaštva i sudstva da dopusti ovakvo tumačenje zakona. Ipak, čini se da ta dobra volja često izostaje. Razlog tome je upravo struktura koja odlikava patrijarhalne odnose u državi na način na koji se nasilje ne sankcioniše – kako Volbi navodi, ključna komponenta održavanja strukture muškog nasilja čini upravo manjak državne intervencije, osim u slučajevima kada je nasilje ekstremno i/ili predstavlja pretnju ugledu same države (Wolby 1989, 224).

Ono što posebno zabrinjava u ovom slučaju nepostojanja zasebnog krivičnog dela muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju je činjenica da Krivični zakonik prepoznaje visokotehnološki kriminal u okviru grupe krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka, obuhvaćena članovima 298–304a. Ova dela obuhvataju oštećenje računarskih podataka i programa, računarsku sabotazu, pravljenje i unošenje računarskih virusa, računarsku prevaru, neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka, sprečavanje i organičavanje pristupa javnoj računarskoj mreži, neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže i pravljenje, nabavljanje i davanje drugom sredstava za izvršenje krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka. Međutim, ova dela se odnose na bezbednost računara i računarskih podataka državnih organa, javnih službi, ustanova i preduzeća a ne fizičkih lica. Drugim rečima, setom ovih krivičnih dela se sankcioniše napad na kapital, bilo državni bilo korporativni ali ne i napad na polovinu populacije, žene. Način na koji je napad na žene izuzet iz seta ovih krivičnih dela ukazuje na suptilnu legitimizaciju muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju kao nečega što nije dovoljno problematično da zahteva državnu intervenciju i sankciju kroz krivično-pravni sistem.

Sa druge strane, iako KZ sadrži najmanje 15 krivičnih dela koja mogu biti izvršena prilikom vršenja muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju, a reč je o delima poput proganjanja, ugrožavanja sigurnosti, neovlašćenog fotografisanja, uvrede, iznošenja ličnih i porodičnih prilika, polnog uznemiravanja i dr., samo je u okviru definisanja proganjanja ostavljena mogućnost da ovo delo bude izvršeno i posredstvom IKT. Međutim, da bi ovo delo bilo sankcionisano, odnosno, krivični postupak pokrenut, neophodno je da sama žrtva podnese prijavu i pokrene tužbu, što nije slučaj kada je reč o drugim nasilnim krivičnim delima. Očekivanje da se delo muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju nađe u Krivičnom zakoniku potiče iz činjenice da KZ predstavlja jedan od najvažnijih izvora prava u domaćem zakonodavstvu, primat krivično-pravne materije iz kojeg izvire i u kom su sadržani osnovni postulati ponašanja pojedinaca i pojedinki, koji je imperativne prirode, i sadrži grupe krivično-pravnih dela koja su sankcionisana predviđenim kaznama normiranih samim zakonikom. Iz ovog proističe da Krivični zakonik odlikava vrednosti i norme same (patrijarhalne i neoliberalne) države a, u našem slučaju, to znači da nasilje prema ženama u digitalnom okruženju nije priznato kao nešto što iziskuje sankcionisanje kao vid nepoželjnog ponašanja. Sa druge strane, napad na računarske sisteme i podatke državih službi i privatnog korporativnog kapitala jeste prepoznat u KZ kao nedozvoljeno krivično delo koje zahteva sankcije u formi kazne. Ovaj način neregulacije jedne forme muškog nasilja upravo i predstavlja regulatorni mehanizam samog patrijarhata i njegovih struktura, a u cilju održavanja čitavog sistema (Wolby 1989, 224).

Zaključna razmatranja

Cilj ovog rada je bio da ukaže na interakciju struktura patrijarhata u konkretnom kontekstu neokonzervativnog neoliberalnog sistema u Republici Srbiji. Ilustrovani su načini na koje se prevazilaze antagonizmi interesa pojedinih struktura (npr. patrijarhalnih odnosa u plaćenom radu i patrijarhalnih modela proizvodnje), pri čemu je posebna pažnja posvećena strukturi muškog nasilja u digitalnom okruženju i načinima na koji ona ukršta, povezuje sa ostalim strukturama tako da postaje regulatorni mehanizam neokonzervativnog neoliberalnog patrijarhata.

Imajući u vidu analiziranu sinergiju struktura patrijarhata kada je reč o muškom nasilju prema ženama u digitalnom okruženju u kontekstu neokonzervativnog neoliberalizma u Republici Srbiji, jasno je da izostanak društvene i pravne regulacije ovog nasilja, sa pozicija struktura patrijarhalnih odnosa u državi i patrijarhalnih odnosa u kulturnim institucijama, štiti interese i neoliberalizma, a ne samo patrijarhata. Ignorisanje i/ili tolerisanje nasilja prema ženama u digitalnom okruženju, kao dela strukture muškog nasilja, podržava i druge dve patrijarhalne strukture koje su ključne za uspostavljanje neokonzervativnog neoliberalizma: patrijarhalne modele proizvodnje – koji ženu guraju

u privatnu sferu kako bi je eksploatisali kroz neplaćeni kućni i reproduktivni rad, i patrijarhalne odnose plaćenog rada – pri čemu se i one žene koje se usude na kompetitivnost sa muškarcima demotivlju da pretenduju na visoko plaćene pozicije, koje su neretko i pozicije odlučivanja, i ohrabre na zauzimanje pomirljivog stava prema radnoj eksploataciji zbog straha od nasilja. Žene koje su javno sramočene i ponižavane, koje trpe pretnje i čija je bezbednost ugrožena doksovanjem, bez podrške šire društvene zajednice koja će muško nasilje prema ženama u digitalnom okruženju prepoznati kao formu nasilja i u krivično-pravnom okviru normirati njegovo sankcionisanje, vraćene su u privatnu sferu. U privatnoj sferi, perpetuirajući patrijarhat kroz ispunjavanje tradicionalno shvaćene ženske uloge supruge i majke, u okviru struktura patrijarhalnih odnosa u kulturnim institucijama i patrijarhalnih modela proizvodnje, one doprinose reprodukciji i radne snage i samog neoliberalnog sistema. Na ovaj način, sami uslovi eksploatacije ženskog plaćenog rada, koju omogućava struktura patrijarhalnih odnosa u plaćenom radu, ugarani su u privatnu sferu, te se žene obeshrabruju da o njima govore, zbog straha od otkaza, ojačanog neokonzervativnim rodnim ulogama i očekivanjima.

Muško nasilje u digitalnom okruženju je nešto što potencijalno pogađa sve žene, bez obzira na njihovu poziciju u društvu, pa čak i kada se nalaze na čelu Vlade. Još važnije, rizik da svaka žena može biti žrtva muškog nasilja prema ženama u digitalnom okruženju a da ni država ni društvo neće učiniti ništa da je zaštite, šalje glasnu i jasnu poruku na prvom mestu nasilnicima – da mogu da nastave da rade to što rade bez straha od kazne, a onda i svim ostalim ženama i devojkicama – da se vrte u kuhinju. Jer za njihovu bezbednost „van kuhinje”, u digitalnom okruženju, niko nije nadležan. A u toj kuhinji će, u skladu sa zahtevima neokonzervativnog neoliberalnog patrijarhata, i radnicima i vojnicima, kuvati ručak.

Korišćena literatura

- Avlijaš, Sonja, Nevena Ivanović, Marko Vladislavljević, and Sunčica Vujić. 2013. *Gender pay gap in the Western Balkan countries: evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia*. FREN-Foundation for the Advancement of Economics. N.p.
- Blagojević, Marina. 2006. „Biti Srbin, biti Muško: Rodne politike i etnički identitet u Srbiji devedesetih”. *Zeničke sveske-Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 03: 69–88.
- Blagojević Hjerson, Marina. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji. Šta nam govore brojevi*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj–Publikum.
- Bošković, Aleksandar and Suzana Ignjatović. 2011. *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne poitike Republike Srbije. Institut društvenih nauka: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Čičkarić, Lilijana. 2005. „Politički identitet iz rodne perspektive.” *Genero* 06–07: 9–27.

- Čičkarić, Lilijana. 2017. „Globalizacija, žene i društveni razvoj”. U *Globalizacija i izolacionizam*, uredili Veselin Vukotić, Danilo Šuković, Mirjana Rašević, Zoran Lutovac i Vladimir Goati, 412–420. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Connell, Robert W., and James W. Messerschmidt. 2005. „Hegemonic masculinity: Rethinking the concept”. *Gender & society* 19 (6): 829–859.
- Cornwall, Andrea, Jasmine Gideon, and Kalpana Wilson. 2008. „Introduction: Reclaiming feminism: Gender and neoliberalism”. *IDS Bulletin* 39 (6): 1–9.
- Craske, America Nikki. 2012. „Remasculinization and the neoliberal state in Latin America”. In *Gender, politics and the state*, edited by Vicky Randall and Georgina Waylen, 110–130. Routledge.
- Cvetinčanin Knežević, Hristina. 2018. „Žensko lice desnice: studija slučaja Srpskog pokreta Dveri”. *Godišnjak FPN* 20: 145–161.
- Dobash R., Emerson and Russell P. Dobash. 1984. „The Nature and Antecedents of Violent Events”. *The British Journal of Criminology* 24 (3): 269–288.
- Đoković-Papić, Dragana. 2017. *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Eisenstein, Zillah Ruth. 1993. *The radical future of liberal feminism*. Boston: Northeastern University Press.
- Hooks, Bell. 1982. *Ain't I a woman: black women and feminism*. London: Pluto Press.
- Hooks, Bell. 2015. *Feminist theory: from margin to center*. np.
- Ignjatović, Tanja. 2011. *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- IPSOS Strategic Marketing. 2014. *Rodna ravnopravnost u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Jane, Emma Alice. 2012. „You're a Ugly, Whorish, Slut”. *Feminist Media Studies* 14 (4): 531–546.
- Jane, Emma Alice. 2014. „'Back to the kitchen, cunt': speaking the unspeakable about online misogyny”. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 28 (4): 558–570.
- Mantilla, Karla. 2013. „Gendertrolling: Misogyny Adapts to New Media”. *Feminist Studies* 39 (2): 563–570.
- Megarry, Jessica. 2014. „Online incivility or sexual harassment? Conceptualising women's experiences in the digital age”. *Women's Studies International Forum*, 47 (1): 46–55.
- Molyneux, Maxine. 2008. „The 'neoliberal turn' and the new social policy in Latin America: How neoliberal, how new?”. *Development and change* 39 (5): 775–797.
- Olivera, Mercedes. 2006. „Violencia femicida: Violence against women and Mexico's structural crisis”. *Latin American Perspectives* 33 (2): 104–114.
- Stjepanović-Zaharijevski, Dragana, Danijela Gavrilović, and Nevena Petrušić. 2010. *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj, UNDP.
- Walby, Sylvia. 1989. „Theorising patriarchy”. *Sociology* 23 (2): 213–234.
- Wilson, Tamar Diana. 2014. „Violence against women in Latin America”. *Latin American Perspectives* 41(1): 3–18.

Internet izvori, svima pristupljeno 10. januara 2020. godine:

- Autonomni ženski centar. 2019. „Saopštenje povodom Međunarodnog dana borbe protiv femicida: Stop ubijanju žena!“. *Autonomni ženski centar* 05. decembar 2019. <https://www.womenngo.org.rs/vesti/1533-saopstenje-povodom-medunarodnog-dana-borbe-protiv-femicida-stop-ubijanju-zena>
- Centar za mame. n.d. „Centar za mame predstavlja Crnu listu poslodavaca koji krše prava trudnica i porodilja“. *Centar za mame*. <http://centarzamame.rs/blog/2019/09/02/centar-za-mame-predstavlja-crnu-listu-poslodavaca-koji-krse-prava-trudnica-ili-porodilja/>
- MM. 2019. „Najbizarnija srpska afera dobila epilog ‘Bikini sudija’ i sama je nizala skandale, a onda se u priču uključio i lažni Vučićev savetnik“. *Blic* 04. septembar 2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/najbizarnija-srpska-afera-dobila-epilog-bikini-sudija-i-sama-je-nizala-skandale-a/nh5b2ln>
- Eurostat. 2019. „ICT specialists are predominantly male“. *Eurostat* 13. maj 2019. <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190513-1>
- Gligorijević, Jovana. 2017. „Krv na rukama sistema“. *Vreme* 20. jul 2017. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1516993>
- Istraživački centar Pew. 2014. *Online Harassment*. Objavljeno 22. 10. 2014.. <https://www.pewinternet.org/2014/10/22/online-harassment/>
- Milivojević, Snježana, Danka Ninković Slavnić and Marijana Matović. 2015. *Global Media Monitoring Project 2015 National Report*. http://cdn.agilitycms.com/who-makes-the-news/Imported/reports_2015/national/Serbia.pdf
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija. 2018. *Kupovna moć stanovništva. Potrošačka korpa*. <https://mtt.gov.rs/download/kupovna.pdf>
- Mreža žena protiv nasilja. n.d. „Femicid u Srbiji“. *Mreža žena protiv nasilja..* <https://www.zeneprotivnasilja.net/femicid-u-srbiji>
- NA. 2017a. „Apelacioni sud: Počuca nije ugrozio sigurnost Žena u crnom“. *N1*. 9. jun 2017. <http://rs.n1info.com/Vesti/a274977/Apelacioni-sud-Pocuca-nije-ugrozio-sigurnost-Zena-u-crnom.html>
- NA. 2017b. „Mitropolit opet šokira Amfilohije: Srпкиnje pobiju više dece nego Hitler i Musolini“. *Blic* 15. oktobar 2017. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/mitropolit-opet-sokira-amfilohije-srпкиnje-pobiju-vise-dece-nego-hitler-i-musolini/559m619>
- NA. 2018. „Sindikalac izvređao Brnabić, pa uputio izvinjenje“. *Mondo*. 21. septembar 2019. <https://mondo.rs/Info/Srbija/a1133740/Ana-Brnabic-uvrede-sindikalca-Zeljka-Veselinovica.html>
- NA. 2019. „‘Prava slika napretka’ Vučić: Srbija druga u Evropi po rastu BDP-a“. *Ekspres*. 15. novembar 2019. <https://www.ekspres.net/vesti/prava-slika-napredka-vucic-srbija-druga-u-evropi-po-rastu-bdp-a>
- OEBS. 2019. *Anketa o nasilju nad ženama koju je sproveo OEBS. Dobrobit i bezbednost žena – Srbija osnovni izveštaj*. <https://www.osce.org/sr/secretariat/419756?download=true>
- Republički zavod za statistiku. 2018a. *Anketa o prihodima i uslovima života. Siromaštvo i socijalna nejednakost*. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191281.pdf>
- Republički zavod za statistiku. 2018b. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji*. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20195646.pdf>

- Srpska napredna stranka. 2018. Vučić: Nizak natalitet ključni problem Srbije. You Tube video, 46:35. <https://www.youtube.com/watch?v=py5FyvU3dLs>
- Srpska napredna stranka. 2019. Digitalna budućnost Srbije. You Tube video, 0:52. <https://www.youtube.com/watch?v=Howc0FJwxtA>
- Strika, Zoran. 2019. „Gligorijević: Cilj napada na mene je da prestanem da radim svoj novinarski posao”. *Cenzolovka* 28. novembar 2019. <https://www.cenzolovka.rs/pritisci-i-napadi/gligorijevic-cilj-napada-na-mene-je-da-prestanem-da-radim-svoj-novinarski-posao/>
- UN Broadband Commission for Digital Development Working Group on Broadband and Gender. 2015. *Cyber violence against women and girls: a world-wide wake-up call*. <https://en.unesco.org/sites/default/files/genderreport2015final.pdf>
- United Nations. 1994. *Declaration on the elimination of violence against women*. New York: United Nations Dept. of Public Information. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/violenceagainstwomen.aspx>

Primljeno: 25.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Hristina Cvetinčanin Knežević

Characteristics of Neoliberal Patriarchy in the Modern Republic of Serbia with a Special Reference to the Male Violence Against Women in the Digital Environment

Abstract: Male violence against women is a phenomenon as old as society. It appears as a result of the historically unequal power relationships between men and women and it is present in different historical periods and different social, political and economic systems. The aim of this paper is to call attention to how neoliberalism, as an economic and political system in the Republic of Serbia, influences male violence against women in the digital environment to become one of the structures of perpetuating neoliberal neoconservative patriarchy. We will point out its interaction with other structures of patriarchy in a way that it becomes a regulatory mechanism for maintaining a specific socio-economic system. It will be done by applying Sylvia Walby's theory of the patriarchy to a wider socio-historical context of the Republic of Serbia.

Keywords: male violence, neoliberalism, digital environment, patriarchy, cyber violence, revenge porn, Sylvia Walby